

УДК 808.2.087.373.3.316.774

РЕДАКТОРСЬКІ НОВАЦІЇ В КНИЗІ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Слюсаренко М.І.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Підручник для початкової освіти у процесі еволюції накопичив важливі дані про розвиток вітчизняного наукового редагування. Перше видання (львівський буквар Іван Федорова) містить елементи апарату книги, має чітку структуру, систему виділень і складні способи верстки. У виданнях пізніших років появилися виправлення і пояснення слів на полях, забілювання, а також заклеювання помилкових текстів. Укладачі доповнювали навчальну книгу актуальними передмовами, поширюючи грамоту, будили громадську активність.

Ключові слова: підручник, навчальна книга, редагування, ефективна, освіта, громадянська позиція.

Постановка проблеми. Навчальне видання і покликане служити «навчанню, вивченню і викладанню навчальних дисциплін» [16, с. 429]. Одним із його підвидів є Буквар. Появі Букваря і Читанки на теренах вітчизняної освіти передували кириличні Часослов та Псалтир; у науковому обігу ці видання асоціюються із першою книгою для початкової освіти.

Навчальне видання для наймолодших у процесі еволюції накопичило різноманітні дані і стало своєрідним документом епохи. На підставі цієї «вічної, але постійно оновлюваної книги» [3] можна судити про поступ суспільства в різних сферах: освіта, писемність, виховання, культура, мистецтво, книгодрукування. Підручник для початкової освіти містить відомості з історії становлення вітчизняного редагування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навчальна книга для початкової освіти ілюструє роль держави в освітньому процесі. Показовим у цьому сенсі став Буквар для закарпатців, землі яких з другої половини XIX ст. і до початку XX ст. переходили зі складу Австро-Угорщини до Чехословаччини та врешті СРСР. Навчальна книга угорського і чеського урядів засобами художнього та релігійного слова прищеплювала дітям християнські морально-етичні чесноти, готувала покоління патріотів та дбайливих господарів. Тим часом радянська влада дбала про риси громадянина «країни рад», члена партії, переможця соціалістичних змагань, атеїста. По революційні букварі рясніють матеріалами політичного та антирелігійного змісту: комуна, конституція, комунізм [12, с. 175], «Мамо, зніми ікони. Не треба нам ікон» [12, с. 209]. З підручників для наймолодших українців зникають «установки на неухильне опанування дітьми рідної мови, виховання любові до рідного слова, краю» [20, с. 9]. Микола Куліш, готуючи у 1926 році російськомовний Буквар для українських шкіл, іронізував над прикладами для читання в тодішніх виданнях: «у сома вуса», «сумка суха», а особливо – «баби сушать шуби». У листі до Корнєвої-Маслової відомий драматург писав: «Так ось, я з Арнаутовим також складаємо буквар. Ще бабів з шубами немає, але я впевнений, що вони в дещо зміненому і, так мовити, в революційному вигляді у нас з'являться. Будуть ніби – червоні баби сушать чорні шуби і білі шуби» [10, с. 629].

Український радянський Буквар засвідчив процес планомірного придушення національної державницької свідомості учнівства, просуван-

ня від абсурдної спроби «поєднати важелі національної психології <...> з важелями зовсім не сумісної з нею новостверджуваної ідеології» [3] до заперечення духовних вартостей, русифікації та насадження ідей провінціалізму.

Історико-книгознавчі дослідження Букваря засвідчують зміни в методиці навчання, правописі та художньо-технічному втіленні підручника. Повідомляється, що започаткована Іваном Федоровим внутрішня структура першої навчальної книги (алфавіт, розділи граматики, орфографії, азбучний акровірш, а також біблійні тексти на тему виховання) була настільки ефективною, що використовувалася аж до XVIII ст. [11]. Дійшов до нашого часу і «зберігається в абетках усіх писемностей, які користуються кирилицею» порядок літер, закріплений першодрукарем [11]. Історичний факт переходу в освіті до цивільного шрифту закріпив надрукований у Бердичеві Буквар 1793 року [8]. З 40-их років XIX ст. розпочинається період «авторського букваря» [8, с. 8]. У цей час появляється «Читанка для малих дітей» М. Шашкевича (1936 р.), «Книжиця читальна для починаючих» О. Духновича (1847 р.), «Граматка» П. Куліша (1857 р.) та «Буквар южноруський» Т. Шевченка (1861 р.). Укладачі по своєму вибудовують форму і зміст підручника, «відбувається трансформація навчальної книги з релігійної у світську» [8, с. 8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Перший навчальний посібник став об'єктом дослідження для фахівців з педагогіки, книгознавства, історії друкарства тощо, але не вивчався як продукт редакторської творчої діяльності, хоча його зразки містять цінну для наукових узагальнень інформацію. Простеження еволюції підручника дозволить проаналізувати фахові навички букваристів, допоможе усвідомити непростий шлях становлення і розвитку редакторсько-видавничої діяльності.

Мета статті: виявити редакторські нововведення в підручниках для початкової освіти. Визначена мета статті зумовила наступні завдання: розглянути навчальні видання різних років; з'ясувати особливості творчої діяльності найбільш відомих укладачів; назвати новації редагування на окремому етапі книготворення; узагальнити думку про становлення редакторсько-видавничої практики.

Виклад основного матеріалу. Навчальна книга, як і будь-яка інша, характеризується подвійністю природи; це носій, зафіксованих у певній

формі, знань, понять, образів, і викінчений матеріальний предмет певної конструкції [19]. Вона містить «систематизовані відомості наукового або прикладного характеру, викладені у формі, зручній для вивчення і викладання, і розрахована на учнів різного віку і ступеня навчання» [9, с. 30]. Створення навчального підручника – справа фахівців високого рівня. Авторами книги для початкового навчання ставали культурні діячі, науковці-гуманітарії, письменники. Микола Куліш працював за укладанням Букваря цілодобово і не без іронії зазначав, що легше написати вірш, драму, роман, резолюцію та навіть записку про самовбивство [10, с. 629].

Поширення освіти – благородна місія Івана Федорова. Львівський Буквар 1574 року – «перша друкована книга світського призначення» [11], що появилася одночасно із богословською літературою. Це добре продуманий підручник для наймолодших, привабливий цікавим змістом і чіткою структурою. Книга містить різнобічні, доцільні для початкового опрацювання грамоти матеріали, розташовані за принципом наростання складності; передбачає просування учня від опанування азбуки до засвоєння навиків читання, правил граматики, змісту молитв та врешті мудрості притч Соломонових.

Одночасно, книга – якісний видавничий продукт, що засвідчив високий редакторський рівень укладача. Відомо, що термін редагування походить з латинської (*redaktus* – приведений в порядок) і трактується як «рід професійної діяльності, скерованої на покращення статті, твору в ідейному, науковому, літературному відношенні» [16, с. 332]. Як самостійна сфера видавничого процесу редагування не виокремлювалася до другої половини XIX ст., роль редактора, коректора і видавця виконувала одна особа. На ранній стадії книгодрукування Іван Федоров продемонстрував вміння практичні навички літературного і художньо-технічного редактора, Буквар містить елементи рубрикації, апарату книги, систему шрифтових і нешрифтових виділень, ускладнені способи верстки. Першодруки, у визначенні М. Тимошика, це «цілісна, логічно вивершена конструкція» [19, с. 188].

Текст видання скомпонований у дві частини, перша розподілена на окремі розділи, три з яких озаглавлені: «А сія азбука ...», «По прозодії», «По ортографії». Кожен розділ подається з окремої сторінки і розмежовується графічними кінцівками і заставками. Вправи для читання складів скомпоновані у вигляді строф (терцет і катрен), розділених горизонтальними пробілами. Початкові літери акровірша дублюються збільшеними вдвоє, слова для заучування подані з правильним наголосом і розділені крапками. Тексти молитв членуються знаками крапка і кома. У першій частині підручника використаний поділ матеріалу на параграфи, позначені кириличними літерами на полі.

Новацією І. Федорова стало наділення навчального видання індивідуальними неповторними вихідними даними. Книга не тільки носій певної інформації (наукової, белетристичної, богословської тощо), це також «художньо оформлений виріб, апарат, завдяки якому читачі можуть користуватися цими творами з найрізно-

манітнішими цілями» [17, с. 38]. Апарат сучасної книги включає такі елементи, як відомості про видання, покажчики (заголовків, предметів, імен, назв), колонтитули, вступна стаття, післямова, примітки, коментарі, джерела цитат та інші.

Львівське видання містить скромне повідомлення про дату і місце укладання книжки, розташоване у дві строки після міського і друкарського гербів. Тим часом Буквар 1578 року укомплектований титулом, на якому зазначені назва, автор, дата і місце створення підручника, а також подана цікава інформація про заснування Острозької школи та випуск для її потреб зазначеної книги.

Рівень редакторської компетентності І. Федорова засвідчує написана власноруч післямова до львівського Букваря. Укладач піклується про співпрацю з користувачем підручника, налагоджує з ним контакт, ділиться думками про важливість освіти та власні плани у цій сфері, повідомляє про особливості підручника і мету його створення.

Іван Федоров – талант різнобічний. Його праця на полі книговидавництва засвідчила процес зародження творчої редакторської діяльності. Майстерні навички першодрукаря поширили та вдосконалили його наступники.

Високий рівнем книговидавництва відзначена робота фахівців Острозької друкарні. З кінця XVI ст. тут працювали талановиті учні І. Федорова, віддані православ'ю Василь Суражський та Дем'ян Наливайко [14], які творчо утвердили любов до слова. Острожан шанували за поширення правдивих даних, їм надавали перевагу над московськими видавцями [6]. Острозькі майстри для усунення помилок передруковували цілі сторінки; дбали про інформативність книг, вдавалися до пояснення незрозумілих слів на полях; цікаво, що помітки та зауваження зустрічаються в Часослові 1612 року [6, с. 310].

Продуктивною була робота друкарів Почаївської лаври. З 1618 до 1831 року тут було укладено 178 книжок; кількість навчальних підручників точно не встановлена, маємо відомості про букварі 1760, 1765, 1798, 1818. Продукція друкарні користувалася великою повагою за ошатне виконання, оригінальні черенки та україномовні тексти [14]. Стародруки містять відомості про редакторську практику, особливості виправлень. У виданнях можна помітити вклеєні на місце помилкових цілі аркуші або невеликі фрагменти, трапляються забілені або заклеєні поодинокі слова, зразки виправлень містить один із Часословів [4].

Особливої слави набули фахівці Печерської лаври: З. Копистенський, П. Беринда, Т. Земка, Ф. Кизаревич, Т. Вербицький, Є. Плетенецький, П. Могила та інші. Це були люди високої освіти, знавці мов. І. Огієнко назвав відомих діячів творцями «своєрідної друкарської академії», а їх справу «найціннішою прикрасою старої української культури» [14, с. 339]. Книги Печерської лаври відзначені високою науковістю, рукописи тут скрупульозно виправлялися, вивіряли; на береги видань виносили так звані глоси, пояснення складних слів. Тут друкувалися найрізноманітніші книги, а «букварі розходилися далеко за межами України» [14, с. 371].

Упродовж років творцями книги для початкової освіти ставали діячі активної громадянської позиції, патріоти, борці за збереження народної мови і культури. Важливим надбанням укладачів підручника стало доповнення його суспільно значимими матеріалами.

Іван Федоров в острозькому Букварі 1578 року публікує роботу Чорноризця Храбра про право на визнання і рівність слов'янської мови у колі світових давньоєврейської, грецької та латини. Сказання болгарського ученого цікаве важливими даними з історії слов'янської писемності та, як відомо, викриває приховані за мовним питанням претензії окремих країн на політичну зверхність. Поширення «публіцистичного трактату» [6, с. 80] в умовах посилення тиску на православне християнство з боку Речі Посполитої стало виявом громадянської позиції першодрукаря.

Укладачі підручника ставали вторами переднього слова: С. Плетенецький (Часослов 1616 р.), З. Копистенський (Часослов 1617 р.), Й. Кирилович (Псалтир 1624), передмови писали також П. Могила, Т. Земка. Думки відомих мужів ширилися за межі України [14], мали вплив на світову спільноту.

Тимофій Вербицький вніс до Часослова 1627 року піснеспіви на честь київських князів Володимира, Бориса та Гліба [2, с. 7]. Відомості історичного характеру були корисними для патріотів, «ставали джерелом для полеміки» з ворогами слов'янської культури [6, с. 311].

Маркіян Шашкевич випустив «Читанку» рідною мовою як практичний крок проти намагань

поляків запровадити до українського правопису латинський алфавіт. У відомій статті «Азбука і абетка» письменник попереджає про небезпеку зміни алфавіту і загрозу втрати зв'язків з кириличним надбанням попередників.

Нововведенням авторів підручників XIX ст. стає поширення в освітній процес зразків народної творчості. Крім приказок та прислів'їв, тут використовують твори на героїчну тематику. П. Куліш в «Грамотці» 1957 року містить «Думу про Наливайку», Тарас Шевченко в «Букварі» 1961 року – думи про Марусю Богуславку та пирятинського попавича Олексія.

Укладач відомого «Словаря української мови» (1909 р.) Б. Грінченко в «Українській грамотці для науки читання й писання» (1907 р.) цілком відходить від релігійної тематики, представляє для учнів кращі твори українських письменників: Є. Гребінки, Т. Шевченка, Л. Глібова, П. Куліша [21].

Висновки і пропозиції. Підручники для початкового навчання – видання високого наукового і редакторського рівня. Талановиті укладачі (богослови, просвітителі, письменники, гуманітарії) успішно працювали для задоволення вимог якісної світи. Навчальні книги містили точні відомості та були зручними для користування. Поступовим було створенням апарату книги, покращувалося літературне та художньо-технічне оформлення. Заслугою укладачів стало доповнення навчального підручника матеріалами гострого суспільного звучання, залучення користувачів книги до осмислення важливих національних та культурних питань.

Список літератури:

1. Герус-Тернавська Іраїда «Азбука і абетка» (Роль М. Шашкевича у формуванні українського правопису і літературної мови в Галичині // Шашкевичіана. Вип. 1–2. Маркіян Шашкевич і українське національне відродження. – Львів – Броди – Вінніпег, 1996. – С. 213–221.
2. Дзюба О. Невідомий київський буквар // Буквар Тимофія Вербицького 1927 року / Дзюба О., Фриз В. – К : «Українознавство», 1995. – С. 3–8.
3. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Український буквар. Історія і сучасність / Н. Дзюбишина-Мельник // Мовознавство : третій Міжнародний конгрес україністів, 26–29 серпня 1996р. : [тези та повідомл.] / [відп. ред. А. Івченко, О. Тараненко] ; Міжнар. асоц. україністів, Респ. асоц. українознавців, Нац. акад. наук України... [та ін.]. – Харків, 1996. – С. 44–50.
4. Заболотна Н. Почаївські кириличні стародруки з фондів національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії редакторсько-видавничої та друкарської діяльності // Друкарня Почаївського успенського монастиря та її стародруки: збірник наукових праць / наук. редактор Г. І. Ковальчук. – К., 2011. – С. 33–55.
5. Запаско А. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги / А. П. Запаско. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – 183 с.
6. Ісаєвич Я. Українське книговидання: Витоки Розвиток Проблеми / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України, 2002. – 510 с.
7. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства в Україні / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1983. – 155 с.
8. Клименко О. З. Друкований буквар в Україні XVI – початку XX ст. : історико-книгознавче дослідження: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / О. З. Клименко. – К., 2001. – 16 с.
9. Ковба Ж. М. Асортимент друкованої продукції [текст]: навч.-метод. посіб. / Ж. М. Ковба, Т. В. Олянишен, О. В. Мельников. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2009. – 100 с.
10. Куліш М. Г. Твори: в 2 т. – К. Дніпро 1990. – Т. 2.: П'єси, статті, виступи, документи, листи, спогади / [упоряд., підгот. текстів, комент.] Л. С. Танюк. – К. : Дніпро, 1990. – С. 595–655.
11. Німчук В. Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства // Буквар Івана Федорова. – Київ: Дніпро, 1975. – С. 82–96.
12. От Азбуки Івана Федорова до сучасного Букваря / ред. колегія: А. І. Маркушевич [и др.]. – М.: Просвещение, 1974. – 239 с.
13. Овчінніков В. І. Історія книги : Еволюція книжкової структури : навч. посібник / В. І. Овчінніков. – Львів : Світ, 2005. – 420 с.
14. Огієнко І. Історія українського друкарства / [упор., авт. передмови] М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2007. – 536 с.
15. Партико З. В. Загальне редагування: нормативні основи: навчальний посібник / З. В. Партико. – Л.: ВФ Афіша, 2006. – 416 с.

16. Справочник молодого журналиста / авторский коллектив Зотов И. А. [и др.] – М.: «РИА Новости»; АИРО-XXI, 2010. – 512 с.
17. Ткаченко В. П. Енциклопедія видавничої справи : навчальний посібник / В. П. Ткаченко [та інші]. – Х.: ХНУРЕ, 2008. – 320 с.
18. Тимошик М. С. Українські друкарні та їхня роль у ствердженні вітчизняної школи редагування та видавничої справи / М. С. Тимошик. – К., 2002. – 23 с.
19. Тимошик М. С. Історія видавничої справи: підручник. – 2-ге вид., виправлене / М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 496 с.
20. Фізеші О. Й. Виховна спрямованість змісту Букварів в українських школах Закарпаття (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. педагогічних наук : 07.00.08 / О. Й. Фізеші. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
21. Шаркань В.В. Букварі Пантелеймона Куліша та Бориса Грінченка в зіставному плані: зміст і мова [електронний ресурс] // Ужгородський національний університет. – Режим доступу: http://lib-ig.com/base/grin/text/ped_deyatel/ped_deyatel_18.pdf. – Дата доступу: 12.02.2017.

Слюсаренко М.И.

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

РЕДАКТОРСКИЕ НОВАЦИИ В КНИГЕ ДЛЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Учебник для начального образования в процессе эволюции накопил важные данные о развитии отечественного научного редактирования. Первое печатное издание (львовский букварь Ивана Федорова) содержит элементы аппарата книги, имеет четкую структуру, систему выделений и сложные способы верстки. В изданиях последующих лет появились исправления и объяснения слов на полях, забеливания а также заклеивания ошибочных текстов. Составители дополняли учебную книгу актуальными предисловиями, ширили знания, будили гражданскую активность.

Ключевые слова: учебник, учебная книга, редактирование, эффективная, образование, гражданская позиция.

Slyusarenko M.I.

Odessa I.I. Mechnikov National University

EDITORIAL INNOVATIONS IN THE BOOK FOR EARLY EDUCATION

Summary

Textbook for primary education in the evolution collect important information about the development of national scientific editing. The first book (Lviv Ivan Fyodorov ABC) system contains elements of the book has a clear structure, the system discharge and sophisticated ways of typesetting. In later years appeared journals correct words and explanations in the margins, zabilyuvannya and sealing of false texts. The drafters of the relevant complementary textbook introductions, spreading performer, awakened public activity.

Keywords: textbooks, book editing, effective, education, citizenship.